

КОГНІТИВНІ ОСНОВИ МЕТОНІМІЧНИХ ТРАНСПОЗИЦІЙ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ПОЛІСЕМІЧНОГО ІМЕННИКА В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

У статті розглядається полісемія як природний когнітивний механізм формування й розвитку нових значень іменників у сучасній англійській мові. Фреймовому аналізу підлягають структури метонімічно вмотивованих лексико-семантичних варіантів полісемічних слів. Для аналізу залучається також інструментарій образ-схем.

До розмаїття знань про предмети навколишньої дійсності, якими оперує людина, можна застосувати парадоксальне правило: всі вони по природі своїй складаються з відносно гомогенного поєднання одних, структурно примітивніших фрагментів інформації, отриманої в результаті відповідної діяльності, і в той же час складають інші, складніші інформаційні пласти. Така енциклопедична організація вербалізується в мовних знаках, серед яких виділяють однозначні й багатозначні. Семантика останніх має складну, неоднорідну природу, що ставить перед сучасними дослідниками завдання уможливити компактне й водночас змістовне представлення її на концептуальному рівні.

Свій вклад у дослідження явища полісемії внесли як представники традиційних методик (Ю. Апресян, Ю. Гінзбург, Я. Чаварга [1; 2; 3]), які наразі слугують відправною точкою при концептуальному аналізі полісемічного слова, так і науковці сучасних напрямів лінгвістики. Серед них відзначимо дослідження, виконані в рамках когнітивно-дискурсивної парадигми мовознавства: їх метою є аналіз полісемії за допомогою лексичних прототипів (С. Песіна [4]), концептуальних структур (А. Залізняк [5]), корпусного та дискурсивного аналізу (О. Герві [6]), прототипових фреймів (О. Боярська [7]). Указані наукові розвідки забезпечили нас інструментарієм для проведення власного дослідження, що виконуємо, виходячи зі всезагального трактування явища полісемії як здатності слова поєднувати в своїй семантичній структурі декілька взаємопов'язаних значень [8].

Слідом за О. Боярською [7], констатуємо, що за лексичним значенням полісемічного слова стоїть прототиповий фрейм, побудований на основі отриманого досвіду, який складає багаж знань людини про світ. Фрейм представляється відкритою структурою, яка може розширяти свої межі за рахунок надходження нової інформації. При утворенні нового фрейму відбувається оцінка інформації й порівняння її з уже існуючою, наявною у фреймі [7: 66]. Вибудовується фреймова сіть, яку вважаємо цілком прийнятним засобом схематизації всього спектру значень полісемічного слова. Для її побудови в межах лексичних значень виокремлюються семантичні компоненти (семи), концептуальний рівень яких утворюється концептами високого ступеня абстракції. Подальша класифікація останніх результується у фрейм або міжфреймову мережу. Аранжування концептів у фреймових моделях задають організацію інформації за рахунок приписування втягнутим у моделювання концептам семантичних ролей, які корелюють із глибинними відмінками (Ч. Філлмор [9]), та комбінування різних типів фреймів [10: 115-123].

Ми також залучаємо до фреймового моделювання значення полісемічного іменника такі когнітивні структури як "образ-схеми", що організують наш досвід та постійно відтворюються в процесі фізичної взаємодії людини з дійсністю [11: 174]. До них належать категорії типу "вмістище", "шлях", "верх-низ", "частина-ціле" тощо. У свою чергу, такі схеми виникають завдяки існуванню в нашій свідомості прототипових ситуацій. Відповідно, в метонімічно вмотивованих значеннях мовних одиниць актуалізується визначений спектр знання, яке ще не здобуло обробки та оформлення в цілісну концептуальну структуру й відноситься до структур передконцептуального рівня свідомості [11: 167-173].

Отже, метою нашої статті є моделювання концептуальної структури значення полісемічного іменника й розкриття ролі метонімічного мапування при його утворенні. Об'єктом дослідження обрано метонімічно зумовлені лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) полісемічної мовної одиниці. Зважаючи на високу частотність метонімічного зв'язку між ЛСВ в семантичній структурі слова та легкість, з якою сприймається та інтерпретується метонімія в мовленні [12], акцентуємо актуальність дослідження, що зумовлена активним вивченням когнітивних засад семантичного розвитку лексиконів національних мов у сучасному когнітивно-зорієнтованому мовознавстві.

Оскільки мова йде про глибинний рівень мовних одиниць, розгляду підлягає когнітивна метонімія – проектування мисленневих зв'язків, реально здійснюваних у свідомості людини, на семантичне варіювання слова [12: 251], результатом чого стає концептуальна структура, між елементами якої існує відношення заміщення, що має місце в межах однієї концептуальної області [11: 180-181]. Розглянемо приклад когнітивно-метонімічної транспозиції в полісемічному іменнику *roof* з наступною семантичною структурою:

ЛСВ1: *the structure that covers or forms the top of a building, vehicle, tent etc. (конструкція, що покриває або стає верхньою частиною будівлі, транспортного засобу, намету тощо);*

ЛСВ2: *protective covering on top of a motor vehicle (захисне покриття мотора машини);*

ЛСВ3: *somewhere to live (місце проживання);*

ЛСВ4: *the top of a passage under the ground (верхня частина проходу під землею);*

ЛСВ5: *the hard upper part of the inside of your mouth (тверде піднебіння) [13: 1429; 14].*

Метонімія тут виступає когнітивною підставою всіх ЛСВ семантичної структури полісемічного слова. Будучи неусвідомлюваною в слововживанні схемою, вона формує "каркас", який, заповнюючись матеріалом із різних поняттєвих царин концептуальної картини світу (ККС), породжує потенційно необмежену кількість словозначень. При підключенні прототипового чинника до виокремлення метонімічних переходів, підкреслимо, що в межах ККС іменник *roof* як такий має прототипове значення *приналежності* до чогось більш складного. Отже, можна зробити висновок, що семантика всіх ЛСВ цього слова є метонімічно вмотивованою, відтак наше завдання полягає в тому, щоб розкрити концептуальні засади такої мотивації.

Синтезом сем зводимо семантичну структуру іменника *roof* до протопипу *the top covering of something* "верхнє покриття якогось предмету" (що, в принципі, найповніше реалізується в ЛСВ1). Застосування фреймового аналізу дає змогу визначити фон, на якому профілюється концептуальна структура значення слова *roof* – це концепт БУДИНОК.

Фреймова структура концепту БУДИНОК включає вузол ДЕЩО 2: частина (деякого цілого ДЕЩО 1 (будинок)). З дефініції слова *building* "будівля, будинок" випливає, що в ККС англомовної спільноти жилим будинком вважають таку конструкцію, яка має підлогу, дах, стіни, вікна та двері [13: 791]. Звичайно, фантазія архітекторів може відзначитися авангардністю, але в їхніх проектах обов'язково будуть присутні ці атрибути. Відповідно, справедливим буде припустити, що метонімічне мапування, яке має місце під час становлення семантичної структури іменника *roof*, спирається на образ-схему ЧАСТИНА-ЦІЛЕ [11: 174-175], котру можна вважати поняттєвою основою фрейму концептуальної структури значення іменника *roof* (див. рис. 1).

Рис. 1. Фреймове представлення загальної концептуальної структури значення полісемічного іменника *roof*

Залучення зазначеної образ-схеми до процесу фреймового аналізу семантичної структури полісемічного іменника *roof* надає змістовного обґрунтування його ЛСВ3, у якому, на відміну від інших ЛСВ, які фокусують частину цілого, реалізується *зсув* по суміжності: частина *замість* цілого. Наведене положення підтверджується наявністю фразових виразів, що базуються на вживанні іменника *roof* на позначення всієї будівлі, а не однієї її частини. Наприклад, *under the same roof: under one roof in the same building or home* (під одним дахом: під одним дахом в одному і тому ж будинку); *under somebody's roof: (spoken) in your home* (розм. під чужим дахом: в гостях) [13: 1429]. Крім того, ми залучаємо до концептуального аналізу слова *roof* знання про те, що будинки завжди асоціюються з їхніми мешканцями, тобто з тією родиною, якій цей будинок належить. Останнє судження цілковито підтверджується даними енциклопедичного словника, що визначає родину як невелику групу людей, об'єднаних шлюбом або кровним зв'язком, і обов'язково пов'язаних спільністю побуту [15: 1205]. Таке тлумачення підвело нас до думки про активне функціонування в межах концептуальної структури полісемічного іменника *roof* раніше неактуалізованої образ-схеми ВМІСТИЩЕ [11: 174-175]. Адже, по-перше, ми маємо конкретний *вміст* (мешканці / родина, що проживає в будинку), *зовнішню складову* (оточуючий світ) та *межу*, що їх розділяє (складові будинку / стіни, дах). По-друге, завдяки залученню метафоричного мапування концепту РОДИНА буде структуруватися за зразком концепту БУДИНОК, який виступає фоном профілювання концептуальної структури іменника *roof*. Відповідно, дах корелює з головою родини, кімнати / частини будинку – з членами родини, їх розташування детермінує ступінь близькості відношень між родичами, місця стиків частин будинку вказують на лінії рідства, а все, що може статися з цією конструкцією, може статися і з сім'єю. Останнє підтверджується наступними виразами: *to plan a family* "планувати сім'ю"; *to build up a family* "створювати сім'ю" (букв. "будувати" сім'ю); *to run in the family* "побувати в сімейному становищі" (букв. "вбігти", "увійти в сім'ю") [13: 568-569; 16: 258].

Більше того дах є такою частиною будинку, яка являє собою його покрівлю, таким чином ніби захищаючи його мешканців від впливу зовнішніх негативних факторів, що актуалізується в ЛСВ2 полісемічного слова *roof*. На користь цього положення свідчить й існування в ККС англомовної спільноти таких понять, як "будинок-фургон" (*motor home*) [13: 1073], "дім на колесах / дім-автопричеп" (*caravan*) [13: 218], що дозволяють розглядати фоновий концепт БУДИНОК крізь призму додаткового функціонального аспекту – здатність пересуватися по поверхні землі. Слід також наголосити на розташуванні даху: він знаходиться не лише перпендикулярно стінам, вікнам і дверям, тобто займає відмінну просторову площину, а ще й контрастує з такою частиною будинку як підлога. Ця опозиція – дах-підлога – має своїм когнітивним базисом образ-схему ВЕРХ-НИЗ [11: 174-175]. Плюс, звернувшись до конотативного макрокомпоненту лексичного значення слова, маємо констатувати на семантичному рівні його домінуючу роль та позитивну конотацію на основі кореляцій ВЕРХ – добре, НИЗ – погано [17: 101-124], чим уможливується розташування іменника *roof* на позитивній частині аксіологічної шкали "добре-погано".

Виходячи з призначення даху слугувати захисним покриттям, можемо визначити ще й додаткову функцію останнього – бути границею, за якою людину може підстерігати небезпека, а в середині будинку вона ніби під його захистом. З іншого боку, і підлога / фундамент також виконує аналогічну функцію: адже всі каталізатори страхів, що переслідують людину з дитинства, майже завжди "жили в темному та сирому підвалі" [18]. Якщо ж розглянути стандартну конструкцію підвалу, побачимо, що вона аналогічно має два атрибути, які властиві й

наземній будівлі, а саме: підлогу й дах (причому, функції останнього вже є визначені нами й полегшують сприймання підлоги як захисного покриття). Відтак, ми маємо дві захисні площини – дах і підлогу / фундамент та найбезпечніше місце, що проходить між ними і в якому проживають його мешканці (родина).

Таким чином, на концептуальному рівні спостерігається перетин двох площин: перша – структурується образ-схемою ВЕРХ-НИЗ, а друга – ВМІСТИЩЕ. Отже, будинок є контейнером для його вмісту (мешканців); його цілісність є гарантом безпеки, а порушення цілісності веде до негативних наслідків, порушення норм. Зазначене підтверджується фразовими виразами: *go through the roof (informal) a) suddenly become very angry (стан миттєвої люти); b) if a price, cost etc goes through the roof, it increases to a very high level (якщо ціна, вартість тощо "сягають даху", це означає їх високе зростання); the roof falls / caves in (informal) if the roof falls in or caves in, something bad suddenly happens to you when you do not expect it (якщо "дах провалюється", це означає, що коли ти цього не очікуєш, раптово стається щось погане)* [13: 1429; 14]. Тобто все піде шкереберть в разі, якщо родина або залишить свій будинок, в такий спосіб позбавивши себе захисту, або будинок зруйнується під впливом певних дій, що, скоріше за все, не залежать від його мешканців.

Продовжуючи оперування фоновим концептом БУДИНОК, використовуємо його концептуальну структуру для аналізу ЛСВ5. Структура фрейму БУДИНОК проектується на концепт РОТ. Якщо ж рот уподібнюється будинку: *to open a mouth "відкривати рота"; to keep a mouth shut "тримати рот на замку"; a corner of the mouth "куточок рота"* [13: 1074; 16: 469], то ми можемо констатувати, що піднебіння асоціюється з дахом. Існування вищевказаних кореляцій уможливило використання на позначення твердого піднебіння іменника *roof*, що й фіксується ЛСВ5 останнього.

Отже, метонімічно вмотивована семантична структура полісемічного іменника *roof* із повним спектром ЛСВ базується на різноманітному заповненні слоту ДЕЩО 2: частина / вміст, що приєднаний посесивним зв'язком до фонового слоту ДЕЩО 1: ціле / контейнер. Схематичні когнітивні структури, перетинаючись на концептуальному рівні в межах одного або декількох ЛСВ, призвели до ярусної структуризації семантики певного слова та дозволили залучити до аналізу різноманітні знання з ККС англословної спільноти. Таким чином, концептуальна метонімія виступає віртуальним перехрестям, де взаємодіють смислотворчі, когнітивні, номінативні та етнокультурні процеси, в основі яких лежать когнітивні механізми суміжності між концептами та фреймами. Слід зазначити, що розкриттям відносин суміжності не обмежується пояснення когнітивних засад формування семантики полісемічної мовної одиниці, що викликає необхідність подальших розвідок, присвячених вивченню полісемії як когнітивного механізму творення значення слова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Апресян Ю.Д. О регулярной многозначности // Известия АН СССР: Отделение литературы и языка. – Т. XXX. – Вып. 6. – М., 1971. – С. 509-523.
2. Гинзбург Е.Л. Конструкции полисемии в русском языке. Таксономия и метонимия / Отв. ред. В.П. Григорьев. – М.: Наука, 1985. – 223 с.
3. Чаварга Я.М. До проблеми внутрішньослівних зв'язків значень полісемантичних прикметників // <http://www.tnu.crimea.ua/tnu/magazine/culture/culture32/index.htm>.
4. Песина С.А. От инварианта многозначного слова к лексическому прототипу // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2006. – № 2. – С. 53-61.
5. Зализняк А. Феномен многозначности и способы его описания // Вопросы языкознания. – 2004. – № 2. – С. 20-45.
6. Герви О.Ю. Виды лексической полисемии в структуре дискурса: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – М., 2001. – 243 с.
7. Боярская Е.Л. Когнитивные основы формирования новых значений полисемантичных существительных современного английского языка: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Калининград, 1999. – 21 с.
8. Шмелев Д.И. Полисемия // Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М.: Научное изд-во "Большая Российская энциклопедия", 1998. – С. 382.
9. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – С. 53-92.
10. Жаботинская С.А. Ономазиологические модели в свете современных школ когнитивной лингвистики // С любовью к языку. – М. – Воронеж: ИЯ РАН, Воронеж. гос. ун-т, 2002. – С. 115-123.
11. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении: Пер. с англ. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
12. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики: Учебное пособие для студентов, аспирантов и преподавателей лингвистических дисциплин в школах, лицеях, колледжах и вузах. – СПб.: Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.
13. Longman Dictionary of Contemporary English / Ed. by D. Summers. – Fourth edition. – Harlow, Essex: Pearson Education Limited, 2003. – 1950 p.
14. WORD WEB // <http://wordweb.info/free>
15. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 4-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 1632 с.
16. Новый англо-русский словарь / Сост.: В.К. Мюллер, В.Л. Дашевская, В.А. Каплан и др. – 8-е изд. – М.: Русский язык, 2001. – 880 с.
17. Grady J.E., Oakley T., Coulson S. Blending and Metaphor // Metaphor in Cognitive Linguistics. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1999. – P. 101-124.
18. Священный Грааль // <http://www.holygrail.ru/home/>

Матеріал надійшов до редакції 21.04. 2007 р.

Ганжа И.В. Когнитивные основы метонимических транспозиций в семантической структуре полисемичного существительного в современном английском языке.

В статье рассматривается полисемия как естественный когнитивный механизм формирования и развития новых значений существительных в современном английском языке. Фреймовому анализу подлежат структуры метонимически мотивированных лексико-семантических вариантов полисемических слов. Для анализа привлекается также инструментарий образ-схем.

Hanzha I.V. Cognitive Grounds of Metonymic Transpositions in the Semantic Structure of Polysemantic Noun in Present-Day English.

Polysemy as a natural cognitive mechanism of semantic development of present-day English nouns is examined in the article. The conceptual structures of metonymy-motivated lexico-semantic variants of polysemantic nouns undergo frame analysis as well as analysis in terms of image-schemes.